

„Petőfi csillaga”

„A négyökrös szekér’ című vers mint a kultusz tárgya

Egy író körül akkor alakul ki irodalmi kultusz, ha a hozzá való közelítés elveszti tudományos, kritikai szemléletét. A kultikus szemlélet egyetlen szempont alapján értékeli, a kiválasztás, az átlag fölé emelés, majd a hódolás gesztusával. A kultusz tárgya homogén, nem tartozik bele semmilyen kontextusba, különálló és tiszteletet követelő.

A megítélés kategóriái inntől kezdve nem irodalmiak, inkább nemzeti, sőt politikai jellegűek. Magyarországon különösen erős az a felfogás, hogy a költő a nemzet vezéregyénisége, az irodalom pedig voltaképpen a nemzet szolgálata. Az irodalom így mítikus nemzetalkotó tényezővé válik és a transzcendens szférába kerül.

Petőfi különösen alkalmas volt erre a szerepre. Költeményeinek esztétikai értékeinél fontosabb lett a szerző történelmi szerepe, tragédiája, sorsa. Sikerei és halála a nemzet sorsával mutattak párhuzamot (ő meghalt, a forradalom elbukott), így szimbolikus figurává vált. E kép kialakulásához hozzájárultak születésének és halálának homályos körülményei, valamint az, hogy a műveiben megfogalmazott jóslatokat az utókor megvalósulni látta. Petőfi kultikus figuráját az irodalom szemszögéből alapvetően két tényező határozta meg. Az egyik individualizmusa, amely a romantikából táplálkozott, verseinek személyessége a költőt mint személyiséget is érdekessé tette, szinte közvetlen ismerőssé, ugyanakkor vátesz-szerepe kiemelte őt és kiválasztottként tüntette föl. (1)

A kultikussá válás jelensége akár egy-egy vers utóéletét vizsgálva is megfigyelhető. Példánk ezúttal „A négyökrös szekér’.

E költemény alkalmi jellegű, egy valóban megtörtént esemény hatására keletkezett. Szereplői és helyszíne ismert. Lám, itt az alkalom, hogy meglessük a költőt alkotás közben, első kézből tudva meg a keletkezési körülményeket. Emellett a helyszín és a szereplők, miután az irodalmi műbe kerültek, maguk is a transzcendens szféra részeivé lettek és kultikus jelentőséget kaptak. Itt jelenik meg az irodalmi kultusz első jelenségszintje, a kultikus beállítódás. A második szint, a kultikus rituálé elemei a visszaemlékezésekben, a helyi ereklyékben és a helyszínen elhelyezett emléktáblában nyilvánulnak meg. A harmadik jelenségszint, a kultikus nyelvhasználat pedig jól megfigyelhető ott, hogy a kutatók, akik nem szó szerint idézik interjúalányaikat, milyen kifejezéseket adnak szájukba.

A vers 1845-ben keletkezett, Petőfi borjádi tartózkodása idején. A költő itt barátja, volt sárszentlőrinci iskolatársa, *Sass István* és családja kúriájában vendégeskedett.

Ennek időpontját azonban nem lehet pontosan megállapítani: egyesek augusztus végi, mások szeptember-októberi időpontot feltételeznek. *Hatvany Lajos* (2) az időpont körüli problémákat összefoglalván *Sass Istvánt* tartja a legszavahihetőbb tanúnak, aki két, vele készített interjúban is nyár végi időpontot jelöl meg. *Sass* azt mondja, hogy Petőfi ottlétekor olvasta a *Honderű* ellene intézett, személyeskedő hangú kritikáját, amely július 29-én jelent meg. E szerint Petőfi Borjádon írta volna válaszüzenetét, ez augusztus 7-én meg is jelent („A Honderűhöz”).

Sass Károly, *Sass István* öccse, Petőfinek több borjádi tartózkodásáról is beszél, így akár egy őszi időpontot is feltételezhetünk. *Erzsike* azonban, a húguk, a vers szereplője, akit akár „koronatanúnak” is nevezhetünk, *Maday Gyula* interjújában (3) szintén augusztusi dátumot jelöl meg. Az őszi időpont mellett érvel *Ferencki Zoltán* (4), aki csillagásza-

ti szempontok alapján próbálta megjelölni a híres szekerezés időpontját: szerinte szeptember 25–27-e között a hold olyan időpontban kelt fel, amely igazolhatja a vers alábbi sorait: „Világos éj volt, a hold fenn vala...” *Dienes András* (5), nem tudni, milyen forrásokból szerevezve információit, a szüretet, szeptember-októbert jelölte meg. Viszont a borjádi versek nyári keletkezése mellett szól az is, hogy 1847-es gyűjteményes kötetében Petőfi az 1845. augusztus-szeptember között írott *„A szerelem gyöngyei”* elé teszi őket.

Abban azonban valamennyi forrás megegyezik, hogy a költő nagyon jól érezte magát Borjádán, ahol gyermekkori, sárszentlőrinci emlékei, ismerősei vették körül.

Itt írta *„S. K. emlékkönyvébe”*, *„S. Zs. kisasszony emlékkönyvébe”*, *„Szerelem átka”*, *„A magyar nemes”*, *„A költő és a szőlővessző”*, valamint *„A négyökrös szekér”* című verseit. Feltűnően sok közöttük az alkalmi jellegű, a környezet, konkrét élmény hatására készült vers: ilyen például az emlékkönyvbe írott versek mellett a *„Gyermekkori barátémhoz”*, amely régi szerelméhez, *Hittig Amáliához*, aszódi iskolatársához íródott (ez a találkozás egyébként a visszaemlékezők szerint eleinte nagy örömet okozott Petőfinek, később azonban kerülni igyekezett kissé unalmassá vált *„szerelmét”*, és Sass Károly szerint fejfájásra, Sass István szerint fogfájásra hivatkozva menekült előle) (6), vagy *„A magyar nemes”*, amelynek modellje *Kiss Lajos* simontornyai szolgabíró volt, aki egyszer vendégségbe jött Sassékhoz, és „szidta a népet, és folyton azt hangoztatta, hogy javítására és megfélemlítésére csak egy hasznos eszköz van, és ez – a deres.” (7) Ezekben a versekben a „könnyű, vidám tréfálgató hangnem” uralkodik. (8)

Petőfi ekkoriban már országos híré költő volt. *„Versek”* című kötete 1844-ben, a *„János vitéz”* 1845 márciusában jelent meg. A Sass-leányok, Erzsike és *Zsófi* a költőnek, a zseninek kijáró tisztelettel, csodálattal közeledtek felé. (9) Erzsikét, a *„Múzsát”* csak az úzdi halászbálon ismerte meg, az ökrös utazás előtt. A leány állítólag azzal keltette föl a költő figyelmét, hogy „sok verset olvasott már, de Petőfi verseit a legjobban szereti”. (10) Évődő, pajtási viszony alakult ki köztük, de szerelem nem, ahogy ez a visszaemlékezésekből kiderül. Maday Gyula (11) szerint Erzsike a melegszívű, kedves, jó embert látta Petőfiben, „aki oly meghatóan panaszkolt el sokszor a keservét és a szüleiére zúdult csapásokat, mint egy könnyező gyerek, akit ártatlanul vert meg valami mostoha kéz.”

Kéry Gyula egy apró, jellemző jelenetet ír le: Petőfi arcon csókolta Erzsikét, azzal az ürüggyel, hogy sügni akart valamit, de „olyan mélyről jött, hogy mire fölért – elhalt”. „Az érzékeny és költői lelkületű fiatal leányt e pillanatban olyan magasztos érzelem szállta meg, hogy kisietett a kertbe és sírva fakadt a boldogságtól.” Ez a „magasztos érzelem” nem a költő férfiúi vonzerejének, hanem a zseni, a lángész közeledésének volt köszönhető.

Hamarosan a környéken is elterjedt a költő ittlétének híre. *Kéry Gyula* szerint *Pesty János*, *Sass Lídia* férje halászbálat rendezett a szomszédos Úzdon a költő tiszteletére, és erről a bálról hazafele jövet esett a híres szekerezés. (Sass István emlékei szerint a vám elszállítása adta az úzdi utazás és a szekerezés apropóját.)

Fogadjuk el a koncepciónkba jobban illő *Kéry-féle* változatot, és láthatjuk, hogy voltaképpen egy, a költő tiszteletére rendezett „irodalmi ünnepről” van szó, mely az egyik legjellemzőbb kultikus rituálé. (Tulajdonképpen nem is az a fontos, hogy valóban így történt-e, hanem hogy a történetnek fennmaradt egy ilyen, kultikus elemeket tartalmazó változata.) Láthatjuk tehát, hogy a szekéren való utazás maga is egy irodalmi ünnep része, annak megkoronázása volt különleges hangulatával. Ez a hangulat lesz az eseményről írott alkalmi költemény legfontosabb szervezőereje is. A vers célja tehát a hangulat, egyúttal az esemény és a szereplők megörökítése, az irodalom mitikus szférájába emelése lehetett, egyfajta „irodalmi ajándék”. Így értelmezte Erzsike is, és ezt értette félre a résztvevők közül Sass Károly, aki egy csak általa említett mozzanattal, azzal, hogy a „Petőfi által választott csillag később eltűnt”, talán rossz előjelekre utal, esetleg egyfajta szerelmi viszonyként láthatta a költő és a lány kapcsolatát, és így a csillag eltűnése annak

lehetett előjele, hogy Petőfi „el fogja hagyni” Erzsikét. Ugyanígy más típusú érzelmeket lát ide *Erőss Zoltán* is (12), aki szerint „az Erzsike iránt érzett ábrándos szerelem hatására írta Petőfi a ma is népszerű verset”.

Megállapíthatjuk, hogy az esemény, mely a verset ihlette, már maga is telítve volt kultikusnak ható momentumokkal. Első találkozás egy szép, ifjú és irodalomkedvelő leánnyal egy irodalmi ünnepség keretében, ahol a költő az est emlékét alkalmi költeményben örökíti meg, és mintegy hálaaként a leány nevét is beilleszti, azzal a céllal, hogy az fennmaradjon az utókor számára. Mondhatjuk tehát, hogy Petőfi ezzel a gesztussal már saját leendő kultuszát irányítja, tudja, hogy önmagán kívül környezete, különösen, akiket versbe is foglal, maguk is az „Irodalom” részei lesznek. Így is lett, a költemény utólag magát az eseményt is a másik, felsőbb szférába emelte, hiszen azáltal, hogy az ökrösszekéren való utazás bekerült a versbe, magasabb, mitikus dimenzióba került.

A kortársak munkája mellett az utókorra, az irodalomtörténetre is szükség volt.

A Sass Istvánnal készült első interjú 1884 márciusában, a következő pedig decemberben jelent meg a Vasárnapi Újságban, ugyanitt Sass Károly 1885-ben nyilatkozott. Az ifjabb Sass fivért egyébként már 1883-ban megszólaltatták a Halasi Újságban. Ezeket a riportokat anekdotaszerű stílus jellemzi, Petőfivel kapcsolatos apró-cseprő eseményeket örökítenek meg (‘Petőfi mint obsitos’, Vasárnapi Újság, 1884. márc. 23.; ‘Adatok Petőfi házassága történetéhez’, Halasi Újság, 1883. (13)), az interjúalanyok még maguk beszélnek, nem írják át szavaikat. A századfordulón azonban már más hangnem uralkodott az e témát feldolgozó írásokban.

1899-ben indult el a mozgalom a Petőfi-ház érdekében, és ennek keretében bízták meg a fiatal újságírót, Kéry Gyulát azzal, hogy „szabad idejében az országot beutazza, a nagy költő életében emlékezetes helyeket egyenkint fölkeresse, s Petőfi emléktárgyait, amennyiben ilyenek még léteznek, társaságunk számára megszerezze.” (14) Kéry ezen kívül a még élő kortársaktól számos adatot följegyzett a költő életéből, amelyeket ‘Friss nyomon’ című, 1908-as kötetében publikált. (A borjádi tárgyak közül megtalálta a költő ottani íróasztalát, pipáját, sőt még azt a csutorát is, amelyet Petőfi a nyakába vett és táncolt vele azon a bizonyos úzdi halászbálon.) Kéry munkásságának kritikáját Dienes András fogalmazta meg ‘A legendák Petőfije’ című, majdnem ötven évvel később megjelent könyvében. Szerinte hátrány, hogy Kéry nem irodalomtörténész volt, hanem riporter, ezért sokszor tévedett. Leírja azt is, hogy a gyűjtő ötvenévesen öngyilkos lett, és ezt éppen a Petőfi-kutatások kudarcával magyarázza. Dienes ugyanazt az utat járta végig, mint annak idején Kéry, már nem kortársként, de még éppen időben ahhoz, hogy az utolsó Petőfire vonatkozó emlékeket is megőrizze az utókor számára. Szemlélete is különbözik Kéryétől: számára az út zarándoklatként jelenik meg, azt az útvonalat követi, amelyet annak idején Petőfi bejárt, Borjádón például kerékpárral követve a költő szekere nyomát. Tehát míg Kéry tárgy- és emlékgyűjtése a kultikus jelenségszintek között a rituáléra korlátozódott, Dienesnél már mindez kultikus beállítódásban jelenik meg.

„A titkártól megkaptam a községi hivatalnoksegéd biciklijét, de a lelkemre kötötte, hogy estére visszahozzam, mert kell a kézbesítéshez. Megígértem és elporoztam Úzdra, Úzdról Borjádra. Száztíz évvel ezelőtt ezen az úton haladt a négyökrös szekér.”

Az idézetből még egy momentumot kiemelnék, mégpedig azt, hogy a „négyökrös szekér” formula már határozott névelőt kap, és semmi egyéb magyarázat nem fűződik hozzá: mindenki tudja, hogy miről van szó: ez a kifejezés bekerült az irodalmi köztudatba.

Milyen módszerekkel érik el ezt a hatást a kutatók és riporterek? Mindenekelőtt szükség van arra, hogy a mű és a valóság minél jobban hasonlítson egymásra, hiszen a valódi esemény annál jelentősebbé válik, minél inkább megfelel a versnek. A későbbi visszaemlékezőknél a vers és a valóság szinte összefolyik.

Maday Gyula interjúja 1913-ban jelent meg az „Élet” című folyóiratban. Összehasonlítva a korábban említett riportokkal, itt is megtörtént a váltás, a kultikus beállítódás megjelent. Maday ugyanis Erzsikével, azaz a nyolcvanéves *Török József* nével beszélget. Itt már a riportalany kitüntetett címkével van ellátva: ő az utolsó élő Petőfi-műzsa. Ezzel a Petőfi elindította folyamat tetőpontjához ért, Erzsike is a magasabb dimenzióba emelkedett, bekerült az irodalom kultikus szférájába.

Milyen módszerekkel érik el ezt a hatást a kutatók és riporterek? Mindenekelőtt szükség van arra, hogy a mű és a valóság minél jobban hasonlítson egymásra, hiszen a valódi esemény annál jelentősebbé válik, minél inkább megfelel a versnek. A későbbi visszaemlékezőknél a vers és a valóság szinte összefolyik, Kéry Gyula, aki nem szó szerint idézi interjúalanyait, a vers szavait prózába átírva idézi föl az eseményt, így az is a kultikus szféra részévé válik. A költemény részletei inkább egy történelmi, mint irodalmi, tehát fikciós esemény részeként, abszolút tudományos értékű forrásként jelennek meg: az első idézet kurzivált írásmódjával, folyamatosan szedve, de idézőjelben, a második szintén kurziválva, de versként szedve, idézőjel nélkül. Nem olvadnak bele a szövegbe, „csak” bizonyítéku szolgálnak.

Az idevágó rész így hangzik: (15)

„Erzsike a kellemesen töltött délután hatása alatt határozta el, hogy nem marad tovább Úzdon, hanem ő is hazatér Borjádra.

»Világos éj volt – mint Petőfi írja – a Hold fenn vala, Halványan járt a megszakadt felhőkben...«

A társaság gyalog készült elindulni, de Pesty János, a vendégszerető házigazda kijelentette, hogyha nem akarnak gyorsan hazatérni, és mindenáron gyönyörködni szeretnének a szép holdvilágos éjszakában: hát befogatja az ökreit.

– Apropos! – szólott örömmel Petőfi – ez pompás dolog lesz, hogy ökrös szekéren megyünk haza.

A szekér előállt és a társaság tagjai elhelyezkedtek rajta. Elöl Petőfi ült Erzsike mellett.

Dalolva és beszélgetve indult a társaság Borjád felé:

S választottunk magunknak csillagot.

Az országu ton végig a szekérr el

A négy ökr lassacs kán ballagott.

Azóta Sass Erzsi az esthajnali csillagot e feledhetetlen est emlékére »Petőfi csillagának« nevezi.»

A szekérr e ülés oka, hasonlóan az időponthoz, minden leírás szerint más és más. Abban azonban megegyeznek, hogy Petőfi valamiféle felkiáltással adta jelét tetszésének. Ezt azért fontos kiemelni, mert így elképzelhető, hogy a költőt már akkor elfogta az ihlet, ezért erősködött az ökrös fogaton való hazautazás mellett. Megint bekukkanthattunk a művész boszorkánykonyhájába, megsejthettünk valamit az alkotás misztikus folyamatából.

A „dalolás és beszélgetés” motívuma szintén több emlékezésben megjelenik – és nem tudhatjuk, valóban így történt-e, vagy a költemény sorait veszik át, talán nem is tudatosan: „A társaságnak többi tagjai / Beszélgetének és énekelgetének”

Minden forrás, amelyik említést tesz erről a tényről, megállapítja, hogy az esthajnali csillagot választották (mert az volt a legnagyobb – Maday szerint).

A csillagokkal kapcsolatban rengeteg néphiedelem élt. A csillag lélekszimbólum: ha le- esik egy csillag, meghal egy ember. Mindenkinek van saját csillaga. A versben a csillag- választás aktusának célja egyértelműen az emlékezés, a jelen lévő pillanat megörökítése: ez mintegy szimbóluma a megörökítés igényének, amely miatt az egész vers keletkezett.

Az pedig, hogy Erzsike „Petőfi csillagát” mond, többértelmű: ha a „csillag” szó átvitt értelmét nézzük, „Petőfi dicsőségének csillagára” asszociálhatunk, amely fennen hirdeti a költő érdemét. Ugyanez az értelmezés jelenik meg a Petőfi tiszteletére a (mellesleg a költő otthárta után épült) borjádi kúria falán elhelyezett emléktáblán, amelynek most csak utolsó két sorát idézem: „Petőfi azt mondta Erzsikének: »Ne válasszunk magunknak csillagot?« És ő maga lett a legfényesebb csillag a magyar égen.” (16)

Erzsike, ahogy majd a Maday-interjúból kiderül, sokkal bensőségesebb képet őriz magában a költőről, és még unokájának is megmutatja a csillagot, így örökítve tovább a ha-

gyományt az utókor számára. Kéry idézi levelét, amelyet örömeiben írt neki, hogy akad valaki, aki őrzi emlékét. Így ír: „...Ott vagyok a múltnál, az arany múltnál, amikor jó anyám a nagyot, a halhatatlant is édes uramöcsémnek szólította.” (17)

Szintén a hagyomány játszik szerepet Dienes András gyűjtésében. (18) Ő ugyanis eze-
ket az unokákat kérdezi meg, akik már csak hallomásból, meseként ismerik a történetet,
amely olykor valóban mesei vonatkozásokkal ruházódik fel. Ez derül ki abból a vissza-
emlékezésből, amelyet *Radó András*, akkori első béres hallott Sassék korábbi béreseitől:

„Azt mondta Damokos Mihály, az akkori béres, hogy mikor Úzdról jött Petőfi négyökrös szekérral, azt tudta az egész falu: úgy jöttek nótázva, felharangozva. Damokos Mihály mesélte, hogy emlékezett arra egész Borjád. Bádogharang volt kötte az ökrök nyakába, szépen kolompoltak a harangok, úgy jöttek be az udvarra. Tiszta fehér volt mind a négy ökör, mint a hattyú, olyan fehérek. Énekeltek, nótáztak a Sass-gyerekek, Petőfi is énekelt velük.”

Az elbeszélés stílusa mesélős, szinte látomásszerű. Nagyon érdekes a fehér ökrök motívuma, amely mitológiai háttérrel rendelkezik. (Jupiternek áldoztak fehér, aranyszarvú ökröt az ókorban.)

A költő ismertségét jelzi az is, hogy az egész falu tudta, Petőfi érkezik, bár elképzelhető, hogy a hír csak a későbbiekben terjedt el. Mindenesetre ebben a részletben azt láthatjuk, hogy egy másik társadalmi réteg, más módszerrel ugyan, kialakítja a saját Petőfi-kultuszát (vagy inkább mitológiáját).

Maday Gyula (19) Kéryhez hasonlóan nem közvetlenül szólaltatja meg Erzsikét, ő beszél helyette. Kiemeli: „látszik, öröm, boldogság ragyog a szemében, hogy ő most beszélhet Petőfiről.” Ez a motívum jelent meg a Kéry által idézett levélben is. Érdekes, hogy az ökrös szekér felajánlásának jeleneteket Maday pontosan ugyanazt a mondatot adja Petőfi szájába (ahogy Erzsike idézi), mint az öt évvel korábban megjelent Kéry-könyv. Feltételezhetjük persze, hogy Erzsike memóriája ennyire pontosan működött, de az is lehet, hogy Maday forrásként használta Kéryt. A vers szavai itt is bekerülnek a történetbe, már jelzetlen idézetként, kicsit variálva, kifejtve:

„Világos éj volt. A hold fennt vala, csillagok milliója nevetett le az égről a borjádi országúton ballagó különös fogatra. A költő meglehetősen hallgatagon, ábrándokba merülve ült a 18 éves lányka oldalán. Egyszercsak megszólalt:

- Erzsike, nézze milyen szépek odafent a csillagok. Válasszunk egyet magunknak!

Erzsike a legnagyobbat, a hajnalszillagot ajánlotta, amit Petőfi szintén elfogadott.

Sass Erzsébet azóta Petőfi csillagának nevezi az esthajnalszillagot. S még öt éves unokája is meg tudja mutatni az égen: Melyik »Petőfi csillaga«?

A motívumok, a történet hasonlít a Kéry által leírta, a stílus azonban sokkal érzelgősebb. A szerkérút leírásának érdekessége, hogy valószínűleg Maday fejből pattant ki, és leginkább a versre hagyatkozott. Így lett a források szerint a többiekkel daloló vidám „uramöcsém” hallgatag, romantikus lelkületű költő.

A vers hangulata tehát feledtette a valódi történetet, így a valóság átíródott, hogy jobban hasonlítson irodalmi megfelelőjére.

„A négyökrös szekér” című költeményt sokan Petőfi egyik legnépszerűbb művének tartják. *Illyés Gyula* szerint: (20) „A verset az ellentét teszi feledhetetlenné. Amíg fönt, a versben és a szekéren, a legéleteribb érzések vibrálnak, lent, a szakaszok végén az ökrök a legvaskosabb magyar valóságban cammognak.” Szerencsére, ahogy Illyés is megállapítja, „az életrajzírók adatai semmit sem rontanak a vers hangulatán.”

Jegyzet

(1) vö. MARGÓCSY, 1999. 21–48. old.

(2) HATVANY, 1956. 112. old.

(3) MADAY, 1911.

- (4) FERENCZI, 1896. vö. HATVANY, 112. old.
- (5) DIENES, 1957. 162. old.
- (6) HATVANY, 1956. 110. old.
- (7) KÉRY, 1908. 34. old.
- (8) HORVÁTH, 1908. 47. old.
- (9) MARTINKÓ, 1972. 74. old.
- (10) KÉRY, 1908. 33. old.
- (11) MADAY, 1913.
- (12) ERŐSS, 1992.
- (13) Más cikkeket idéz még HATVANY, i. m. 101. old, 102. old, 108. old, 110. old.
- (14) SZANA, 1902. 43. old.
- (15) KÉRY, 1908, 34–35. old.
- (16) BÉKÉS, 1956. 213. old.
- (17) KÉRY i. m. 33–34. old.
- (18) DIENES i. m. 167. old.
- (19) MADAY, i. m.
- (20) ILLYÉS, 1971. 227. old.

Irodalom

- BÉKÉS István: *Petőfi nyomában*. Bp, 1959.
- DIENES András: *A legendák Petőfije (Táj és emlékezet)*. Bp, 1957. 162–167. old.
- ERŐSS Zoltán: *Magyar irodalmi helynevek A-tól Z-ig*. Bp, é. n., Borjád címszó
- HATVANY Lajos: *Igy élt Petőfi*. III. kötet. Bp, 1956. 101–113. old.
- HORVÁTH János: *Petőfi Sándor*. Bp, 1922. 47. old.
- ILLYÉS Gyula: *Petőfi Sándor*. Bp, 1971. 227. old.
- KÉRY Gyula: *Friss nyomon*. Bp, 1908. 32–39. old.
- MADAY Gyula: *Petőfi Erzsikéje*. In: *Az Élet*. I. kötet. 1913. 19–21. old.
- MARGÓCSY István: *Petőfi Sándor*. Bp, 1999. 21–48. old.
- SZANA Tamás: *A Petőfi Társaság 1876–1901*. Bp, 1902.